նակություն ունի բանասիրության և բնագրագիտության համար։

Հեղինակը չի բերել նաև հիշատակագրությունների և հիշատակարանների բնագրերը, այլ բավարարվել է սոսկ նրանց անգլերեն թարգմանությամբ։ Այս մոտեցումը գարձյալ ճիշտ չէ՝ մի քանի նկատառումներով. նախ՝ հիշատակագրությունների և հիշատակարանների բնագրերը հնագրական (պալեոգրաֆիկ) և լեզվաբանական-բերականական տեսակետից շատ կարևոր են հայ գրչության արվեստի և լեզվի պատմության ուսումնասիրման համար, երկրորդ՝ նրանք պատմական սկզբնաղբյուրներ են, որոնք իրենց անմիջականությամբ ու վավերականությամբ անփոխարինելի են և անաչառ։ Ի դեպ ասենք, որ 1937 թ. հեղինակի հրատարակած «Զարդանկարված հայերեն ձեռագրեր» աշխատության հավելվածում հաջորդաբար բերված են հիշատակագրությունների և հիշատակարանների բնագրերը, որոնց կողքին՝ նաև նրանց ֆրանսերեն թարգմանությունը[1], ինչպես դրանից առաջ արել են Կոնիբիրը[2] և ուրիշները։

2. Չի պատճառաբանվում նաև գիմանկարների և խորանների նշումը բովանդակության մեջ, դրանց տեղը ոչ թե բովանդակության բաժնում է, այլ՝ մանրանկարչության և զարդարվեստի։

3. Հեղինակի բազմակողմանի և խոր իմացումը բյուզանդական, եվրոպական, պարսկական, արաբական, սելջուկյան մանրանկարչության և զարդարվեստի բնագավառում դայթակղեցնող մոմենտ է ծառայել շեշտը ավելի շուտ դնելու ազդեցությունների, քան հայ մանրանկարչության ինքնատիպության վրա։

Իրրև եզրակացություն նշենք, որ չնայած այս թերություններին, գրախոսվող աշխատությունը կարևոր ներդրում է հայագիտության և մասնավորապես հայ մանրանկարչության ու զարդարվեստի բնագավառում։

Լ. ԽԱՉԵՐՅԱՆ

Г. Х. САРКСЯН, *Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин*, Москва, Институт востоковедения Академии наук СССР, Издательство восточной литературы, 1960.

Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, *Տիգրանակերտ. Հին հայկական քաղաքային համայնքների պատմությունից*, Մոսկվա, ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտ, 1960, 160 էջ, գինը 6 ռ.։

Հին Հայաստանի քաղաքների առաջացման ու անկման, նրանց սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական վիճակի, ինքնավար մարմինների ու դատակարգային էության հարցերին է նվիրված Գ. Սարգսյանի «Տիգրանակերտ» ուշագրավ մենագրությունը, որը լույս տեսավ վերջերս՝ ՍՍՌՄ Գիտությունների ակադեմիայի Արևելյան գրականության հրատարակչությամբ։

Այն կրում է «Տիգրանակերտ» խորագիրը, որովհետև սկզբնաղբյուրներում համեմատաբար ավելի տվյալներ են պահպանվել ա՛յդ քաղաքի պատմության մասին, սակայն հեղինակը, որպես հնարավորի, անդրադարձել է նաև հին Հայաստանի մյուս քաղաքներին, նրանց մասին պահպանված ցարուցրիվ նյութերը հմտորեն օգտագործելով իր առջև դրված հարցերի պարզաբանման համար։

Հայ պատմիչները (Փավստոս Բուզանդ, Մովսես Խորենացի և այլք) Հայաստանի քաղաքների մասին գրում էին այն ժամանակ, երբ նրանք, դրեթե առանց բացառության, դադարել էին գոյություն ունենալուց։ Հպիտանական Ֆեոդալիզմի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների միջավայրում աչք բացած հայ հեղինակների համար անհասկանալի էին հելլենիստական ժամանակաշրջանին բնորոշ շատ երևույթներ, ուստի նրանց հաղորդած տվյալներից գիտական եզրակացությունների հանգելու համար հեղինակը ստիպված է եղել ազբյուրագիտական խոր վերլուծություն կատարել։ Անկախ իր անմիջական նպատակից, այսպիսով, Գ. Սարգսյանը մի առաջընթաց քայլ է կատարել հատկապես Մ. Խորենացու պատմության ուսումնասիրման գծով, նշելով այն եղանակները, որոնցով հնարավոր է գտել նրա պատմության մեջ առկա ստույգ և ուշագրավ տրվյալները անիրական ու առասպելական շերտերից։

[1] Տե՛ս նրա՝ «Manuscrits armeniens illustres des XIIe, XIIIe et XIVe siecles» Paris, 1937, էջ 171—184։

[2] Տե՛ս Frederick Conybeare, A Catalogue of the Armenien Manuscripts in the British Museum, 1913.

Հին Հայաստանի քաղաքների մասին հիմնական աղբյուրները հայկական չեն. Տիգրանակերտի, Արմավիրի, Գառնիի հունարեն արձանագրությունները, հին հունական և լատինական պատմիչների հաղորդած տվյալներն ու ակնարկները առաջնակարգ այն աղբյուրներն են, որոնց վրա հենվելով հեղինակն առաջ է տարել իր ուսումնասիրությունը, ինքնուրույն և արդյունավետ աշխատանք կատարելով դրանց վերծանման ու մեկնաբանման գծով։

Չնայած տարալեզու և բազմապիսի աղբյուրների օգտագործման, հեղինակն անկարող կլիներ հաջողությամբ լուծելու իր առջև դրված բարդ ու պրոբլեմատիկ խնդիրները, եթե դրանք չքննարկվեին պատմական ու սոցիալական լայն ֆոնի վրա, հարևան երկրների քաղաքների մասին առկա նյութերի համեմատական օգտագործմամբ։ Քաջ գիտակցելով այդ, հեղինակը տարիներ շարունակ ուսումնասիրել է հելլենիստական ժամանակաշրջանի Բաբելոնի և այլ երկրների քաղաքներից հայտնաբերված սեպագիր աղյուսիկները, հունական էպիգրաֆիկ նյութերը։ Դրանց օգնությամբ նրան հաջողվել է պարզել, թե քաղաքների ինչպիսի տիպեր են եղել հելլենիստական ժամանակաշրջանի Առաջավոր Ասիայում, ինչ ընդհանուր գծեր են ունեցել նրանք և ինչով տարբերվել միմյանցից։

Այսպիսի պատմական լայն ֆոնը մեծ չափով նպաստել է հեղինակին հին Հայաստանի քաղաքների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական վիճակը պարզելու, նրանց ուրույն գծերը վեր հանելու գործում։ Եվ, վերջապես, ստացված արդյունքները հնարավորություն են ընձեռել հեղինակին անդրադառնալու Հայոց պատմության հնագույն շրջանի պարբերացման հարցերին, ուրվագծելու առավել պարզությամբ ու համոզչականությամբ ստրկատիրական հասարակության առանձնահատկությունները, նրա զարգացման ընթացքն ու անկման պատմությունը Հայաստանում։

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է ներածությունից և 5 գլուխներից։ Առաջին գլխում („Города Армении эллинистического периода") Մերձավոր Արևելքի պատմության լայն ֆոնի վրա ցույց է տրվում Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական բուռն զարգացումը III—I դարերում (ն. մ. թ.)։ Այս գլխի նորույթներից ամենաուշագրավը՝ Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների նոր լուսաբանությունն է, որը հնարավորություն է ընձեռել հեղինակին ապացուցելու թագավորական դինաստիային պատկանող անձանց պաշտամունքի առկայությունը հին Հայաստանում։ Խիստ արժեքավոր է նաև Արմավիրի համեմատությունը հին արևելյան և փոքր-ասիական քաղաքային-տաճարային համայնքների հետ, որոնք ստրկատիրական սոցիալ-քաղաքական կազմակերպություններ էին։

Երկրորդ գլխում („Основание Тигранакерта и переселение чужестранцев в армянские города") տրվում է Տիգրանակերտ քաղաքի պատմությունը և պարզաբանվում Տիգրան II-ի և Արտավազդ II-ի թագավորության տարիներին այլ երկրներից (Կիլիկիա, Կապադովկիա և այլն) Հայաստան ներգաղթեցված և քաղաքներում վերաբնակեցված օտարազգի շուրջ կես միլիոն բնակչության սոցիալական վիճակը։

Առ այսօր մի շարք ուսումնասիրողներ այն տեսակետն են պաշտպանում, որ, իբր, այդ վերաբնակեցվածները Հայաստանում ստրկացվում էին։ Հեղինակը համոզիչ փաստերով ցույց է տալիս այս տեսակետի անհիմն լինելը և ապացուցում, որ նրանք Հայաստանի քաղաքներում շարունակում էին իրենց սովորական զբաղմունքները, պահպանելով իրենց դասային ու դասակարգային ինստիտուտները, իրենց կուլտուրական և նույնիսկ վարչական որոշ հիմնարկները։

Վերաբնակեցվածների առաջավոր կուլտուրան ներթափանցում էր հայ՝ համեմատաբար հետամնաց հասարակության մեջ, որը ստեղծագործաբար յուրացնում էր այն՝ տալով նրան տեղական երանգ։ Հայաստանում ստեղծվում էին քաղաքական այն հիմնարկությունները, որոնք բնորոշ էին հելլենիստական ստրկատիրական քաղաքներին և որոնց պահանջն զգում էր բուռն թափով զարգացող հայ հասարակությունը։ Տիգրան II-ը ստիպում էր նորաստեղծ քաղաքներում բնակություն հաստատել հայ վերնախավի ներկայացուցիչներին, գիտակցելով, որ ստրկատեր-հողատերերի դասակարգի միավորումը առավել հաջողությամբ կարող է իրագործվել քաղաքներում։

Երրորդ գլխում („Тигранакертская Полис") Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության վերլուծությամբ և օժանդակ այլ աղբյուրների տվյալներով հեղինակը ապացուցում է, որ քաղաքային համայնքը Հայաստանում երկար ժամանակ պահպանում էր հելլենիստական քաղաքներին բնորոշ բոլոր ինստիտուտները։ Հայկական քաղաքները (Տիգրանակերտ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Զարիշատ, Վան) կիսանկախ էին, անմիջականորեն ենթարկվում էին թագավորին, կառավարվում էին ինքնավարության մարմիններով։ Քաղաքներում չկային թագավորական կայազորներ, ինքնապաշտպանության համար նրանք ունեին սեփական զինական ուժեր, քաղաքները

հավանաբար ազատված էին որոշ հարկերից ու տուրքերից և այլն։

Հին Հայաստանի քաղաքների վերաբերյալ եզրակացությունների լույսի տակ, մենագրության մեջ նոր և ուշագրավ բացատրություն է ստացել նաև Արշակավանի պրոբլեմը, որի շուրջ հայագիտության մեջ արտահայտվել են թյուր ու հակասական մի շարք տեսակետներ։

Հայաստանում ստրկատիրական հասարակարգի պրոբլեմին է նվիրված մենագրության 4-րդ գլուխը („Социально-экономический характер древнеармянской городской общины и проблема рабовладельческого строя в Армении"): Այստեղ քննարկվում է տեսական հարցեր՝ կապված ստրկատիրական կացութաձևի Հայաստանին բնորոշ գծերի և հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանի պարբերացման հետ։ Նախ տրվում է հարցի ուսումնասիրման համառոտ պատմություն, քննադատական դիտողություններով մեջ են բերվում այն հայագետների (Ն. Ադոնց, Հ. Մանանդյան) տեսակետները, որոնք անդրադարձել են ֆեոդալիզմի գենեզիսի, հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կացութաձևի հարցերին և հանգել այն եզրակացության, որ Հայաստանում ստրկատիրական ֆորմացիա գոյություն չի ունեցել։

Հենվելով իր, ինչպես և Ս. Երեմյանի ու այլ սովետական գիտնականների ուսումնասիրությունների արդյունքների վրա, հեղինակը հանդում է հիմնական այն եզրակացության, որ Հայաստանն այդ ժամանակ հանդիսանում էր ստրկատիրական աշխարհի ծայրամասային երկրներից մեկը, որ «Հայաստանի զարգացման առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ հազիվ ոտք դնելով ստրկատիրության ճանապարհին, նա այն երկրների ազդեցությամբ, որոնք մոտեցել էին նրա (ստրկատիրության) վախճանին, մթանգամից անցավ ֆեոդալական հասարակարգին նախորդող աստիճանը, չհասցնելով ապրել ստրկատիրական հասարակարգի ծաղկման փուլը»։ Այդ իսկ պատճառով Հայաստանում լիակատար ձևավորում չստացան այդ էտապին բնորոշ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հիմնարկությունները։

Վերջին՝ 5-րդ գլխում („Падение древних армянских городов") ուսումնասիրության արդյունքների լույսի տակ հեղինակը վեր է հանում հին Հայաստանի քաղաքների անկման պատճառները։

Քաղաքները, որպես ստրկատիրական կազմակերպություններ, IV դարում հանդիսանում էին իր բնույթով ստրկատիրական Արշակունյաց պետության վերջին հենարանը։ Հայ հասարակության մեջ ֆեոդալիզմն արդեն խոր արմատներ էր ձգել։ Կենտրոնական իշխանության դեմ պայքարող հայ նախարարությունները հարվածում էին նաև ստրկատիրական հարաբերությունների վերջին պատվար քաղաքներին։

IV դարի ընթացքում հայ նախարարների ու Արշակունյաց պետության բախումները, որոնք տեղի էին ունենում քաղաքական բարդ պայմաններում, օտար նվաճողների դեմ համառ պայքարի հետ զուգորդված, ի վերջո ավարտվեցին նախարարների հաղթանակով։ Արշակունյաց պետությունը ընկավ. դադարեցին գոյություն ունենալուց նաև հին Հայաստանի քաղաքները, որոնք ֆեոդալական սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պայմաններում գոյության հիմքեր այլևս չունեին։

Սրանք են Գ. Սարգսյանի մենագրության մեջ քննարկվող հիմնական հարցերը և ստացված արդյունքները, որոնք կապված լինելով հայ ժողովրդի պատմության հին շրջանի ամենակարևոր պրոբլեմների հետ՝ գիտական մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում։

Քննարկվող աշխատության մեջ կան նաև մի քանի վիճելի ու վերանայման կարոտ ձևակերպումներ։

Այսպես, օրինակ, հեղինակի կարծիքով Հայաստանում քաղաքաշինարարությունը սկսվել է Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրների համեմատությամբ շատ ավելի ուշ ժամանակներում, «գրեթե դատարկ տեղում» („почти на пустом месте")։

Ինչպես հայտնի է, Վանը (Տուշպա) և Արմավիրը (Արգիշտիխինիլի) գոյություն ունեին նաև ուրարտական ժամանակաշրջանում։ Բացառված չէ այն, որ հին հայկական ուրիշ քաղաքներ ևս ստեղծվել ու զարգացել են ուրարտական շրջանում արդեն գոյություն ունեցող քաղաքատիպ բնակավայրերի հիմքի վրա։ Ուստի, մեր կարծիքով, քանի դեռ չեն պեղված հին Հայաստանի քաղաքները, վաղաժամ պետք է համարել հեղինակի եզրակացությունն այն մասին, որ «Հայկական լեռնաշխարհում քաղաքների զարգացումը սկսվում էր այնպիսի էտապից, որին այլ երկրներում նախորդել էր երկարատև պրոցես» (էջ 98, տե՛ս նաև էջ 49, 129)։

Տիգրանակերտի հունարեն արձանագրության ժամանակի որոշման հարցը հեղինակի կողմից պարզաբանված է բավարար փաստական հիմքով։ Արձանագրությունը, հնագրական տվյալներից դատելով, փորագրված պետք է լինի IV դարի սկզբներին, ոմն հեթանոս հայ թագավորի կողմից։ Հեղինակը, իրավամբ, կար-

ծում է, որ այդ հայ թագավորը Տրդատ III-ն է, ուստի և արձանագրությունը գրվել է 303 թ., այսինքն քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հայտարարվելուց առաջ։

Սակայն ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների, քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն է հայտարարվել ոչ թե 303, այլ 314 թ.։ Այդ իսկ պատճառով արձանագրության գրության վերին հնարավոր եզրը պետք է համարել 314 թվականը։

Նշված մանր դիտողությունները, պարզ է, բնավ չեն կարող ստվեր ձգել քննարկվող մենագրության վրա, որը, անտարակույս, հայ ժողովրդի հին պատմության ամենալուրջ ուսումնասիրությունների թվին է պատկանում։

Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ